

МИКОЛА ЗЕРОВ

Українське
письменство
XIX сторіччя

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Лекція I

ОГЛЯДИ ТА КУРСИ

Дослідна робота в галузі історії української літератури розпочалася досить пізно — пізніше, ніж студювання української історії та фольклору. Коли за початок історичних студій вважати історіографічні нариси кінця XVIII в., а фольклору — збірник «Малороссийские песни» М. А. Цертелєва 1819 р., то перші історично-літературні роботи належать до 80-х рр. XIX ст.

Правда, в 40-х рр. маємо критично-бібліографічні огляди: 1) І. Галки (М. Костомарова), що в своєму творі «Обзор сочинений, писанных на малорусском наречии», уміщеним в альманасі «Молодик» за 1844 р., розглядає Котляревського, Квітку, Гулака-Артемівського і Шевченка. 2) П. Куліша, що в «Основі» за 1861 р. містить свій «Обзор» з характеристикою Климентія, Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемівського і закінчує питанням про етнографічний реалізм у повістях Гоголя-сина. 3) Є ще огляд української літератури в «Історії слов'янських літератур» О. М. Пипіна і В. Д. Спасовича (2 тт., 1879–81). 4) Ряд цих начерків закінчують «Відчити з історії русько-українського письменства XIX в.» О. Кошового (О. Я. Кониського) у журналі «Світ» за 1881 рік, чч. 1, 2, 8–9 та 10.

У 80-х же роках професор Київської духовної академії М. І. Петров (1840–1921) розпочинає друкувати свої «Очерки истории украинской литературы». Костромич Петров, попавши на працю до Києва, зацікавився місцевою старовиною, і зокрема старою українською літературою, що великою мірою була зв'язана з Академією. 1881 р. він видав «Очерки малорусской литературы преимущественно драматической» XVII–XVIII в. (друге видання 1911 р.). Далі Петров перейшов до студій над літературою українського відродження, тобто літературою XIX в. Нариси ці друкува-

лися в журналі «Исторический вестник», а потім 1884 року вийшли окремою книжкою. Текст книжки і журнальних статей не тотожний. В окреме видання не ввійшли деякі з друкованих начерків (наприклад, розділ про Свидницького, «Исторический вестник», 1882, IX). Друга велика робота — це рецензія на працю Петрова проф. М. П. Дашкевича (1852–1908). Книга Петрова викликала деяке невдоволення серед українських кіл: Петров уважав українську літературу за провінціальний відгомін літератури російської, додаючи в ній безладну мішанину скороминущих смаків та мистецьких течій, а тому й ділив її на ряд епох відповідно до літератури російської. В українській науці працю Дашкевича ставлять звичайно вище від праці Петрова. Заслугою Дашкевича вважають те, що він підкреслює вплив польської літератури та місцеві українські літературні традиції. Корисна вона і з огляду на велике багатство бібліографічного матеріалу.

Пізніше закінчив свою працю професор Львівського університету Ом. Огоновський (1833–1894), шеститомну «Історію літератури руської», що виходила з 1887 по 1894 р. Франко невисоко цинив Огоновського як історика літератури, і справді, його історія — то збірка довідкового матеріалу, і шукати там якихось узагальнень годі. У своїх оцінках Огоновський цілковито залежить від авторів, що подавали йому ті або інші матеріали, і рідко коли підноситься до критичної їх оцінки. Таке, приміром, його ставлення до Марка Вовчка, що зложилося під впливом сторонничих інформацій.

Пізніше (1909–1910) з'явилися праці Б. Лепкого та І. Франка. Одночасно з ними вийшла «Історія українського письменства» С. О. Єфремова, що витримала чотири видання: 1911, 1912, 1917 та 1923 р. Ця книга притягла велику увагу і викликала багато рецензій. Найбільшою розміром і найгострішою тоном серед тих оцінок була стаття Вол. Дорошенка (ЛНВ, 1911, кн. 12). Характеризуючи трактування української літератури у Єфремова, Дорошенко вказує на

три чинники, що його зумовили: 1) загальний світогляд автора; 2) його погляди на історію літератури та її завдання; 3) ті звички, які виробилися у нього як у літературного критика і які він уніс і до своєї історії.

Перше. Загальним своїм світоглядом С. Єфремов, на думку Дорошенка, наближається до так званої російської суб'єктивістичної школи в соціології, найвидатнішим представником якої був М. К. Михайловський. «Суб'єктивісти, як відомо, недооцінюють матеріального, зокрема соціально-економічного, чинника в житті людства. З'явища літературні трактуються у них самі по собі, незалежно від тих життєвих обставин, що їх викликали. Замість історії літературного розвитку дається просто характеристика літературних творів, перейнята публіцистичним духом».

Друге. Погляд на українську літературу як на визвольну й демократичну веде до того, що поле досліду в Єфремова звужується. Цілий ряд імен і літературних фактів (патріотичні оди початку ХІХ в., писання Ол. Корсуна тощо) лишаються поза розглядом.

Цьому закидові Дорошенка не можна відмовити в слушності, що ж до його зауваг про оціночно-критичний і публіцистичний характер праці Єфремова, то: а) публіцистичного ухилу тоді саме й сподівалися від начерку українського письменства, сподівалися ударно-популярної книги; і б) ухил у критичні оцінки впливав сам собою з відсутності наукових розробок. Ухил цей властивий багатьом навіть новішим оглядам.

Позитивною рисою книги Єфремова є, на думку Дорошенка, її прекрасний, живий, талановитий виклад. Додамо: не тільки виклад. Книга Єфремова має велику цінність як підсумок багаторічної критичної та історико-літературної роботи. Вона дала канон українського письменства, установила список авторів і творів, належних до історико-літературного розгляду, приділила кожному явищу певне місце в історико-літературному процесі. Цей канон тільки по-

малу переробляється тепер залежно від нових матеріалів та нових поглядів на історично-літературні явища. На критику Дорошенка Єфремов відповідає двома фейлетонами, що ввійшли до книги «За рік 1912», стор. 70–90.

Всі нові історичні огляди українського письменства орієнтуються на соціологічний метод, хоч ніде не йдуть далі зовнішнього застосування літературних фактів до накиданої в загальних рисах схеми соціально-економічного розвитку громадянства. Першим з оглядів вийшов «Підручник історії української літератури» О. Дорошкевича (Київ, 1924 та 1927). Огляд нового письменства — від Котляревського до 1917 р. — займає коло двох третин книги. Найцікавіші сторінки присвячено аналізу ранньої української прози. Доба Котляревського викладена занадто конспективно. Останні 70–80 сторінок — це критичний огляд найновіших явищ літературних. У другому виданні є короткий, але уважно складений бібліографічний покажчик головної літератури з окремих питань. Книжка В. Коряка «Нарис історії української літератури» ще не закінчена. Вийшов 1-й випуск (Харків, 1925), що доводить нову літературу до Шевченка включно. Соціологічна аналіза Коряка часом поверхова та спрощена: автор бере літературний твір (наприклад, «Наталю» М. Макаровського) і на його підставі дає соціальну та економічну характеристику доби. Літературний матеріал набуває значення лише ілюстрації даних формул соціолога. Оцінку робіт Дорошкевича й Коряка дано в рецензії К. Копержинського («Україна», 1926, кн. II–III, с. 209–218). Найновіший із оглядів — харківського історика літератури А. Шамрая. Призначений він для широкого споживача, містить ряд цікавих історично-літературних спостережень та характеристик. На жаль, не можна цілковито покладатися на його фактичну сторону. З рецензій заслуговує уваги рецензія М. Марковського («Україна», 1927, кн. IV).

Лекція II

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ. БІОГРАФІЧНА КАНВА

Найдавнішу спробу біографії Котляревського дав С. П. Стеблін-Каменський, учитель Полтавської гімназії, у своїх «Воспоминаниях о Котляревском». Автор «Воспоминаний» ставиться до Котляревського з пієтетом провінціального патріота й полтавського старожила, який пише про приятеля свого батька. Тому й постать письменника біограф намагається змалювати в ясних тонах, підігрітих суб'єктивною симпатією, і в творах Котляревського-вбачає відбиток місцевого полтавського життя, пояснює сюжет «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» дійсними фактами полтавської хроніки, мовляв, «содержание “Наталки Полтавки” и “Москаля-чарівника” взято автором из местных преданий».

Крім Стеблін-Каменського, біографічні дані про Котляревського маємо в роботах Вадима Пассека (1841), К. Сементовського (1847), А. Терещенка (1867) і об'єднання всіх відомостей у роботі І. М. Стешенка — «Йван Петрович Котляревський, автор украинской Энеиды». Стешенко піддає критичній перевірці відомі до нього факти з життя Котляревського і в багатьох випадках спростовує твердження попередніх біографів. Так, приміром, Стешенко спростовує поширену думку, що Котляревський ще в семінарії знав французьку та польську мови, твердить, що з цими мовами письменник обізнався за свого вчителювання у поміщицьких садибах. Друге Стешенкове спростування стосується шкільного однокашництва Котляревського та Гнедича, твердження цілком неправдивого хоч би вже тому, що Котляревський був старший за Гнедича на цілих п'ятнадцять років.

Але поруч позитивних моментів у критичній біографії Стешенка трапляються й курйози. До таких курйозів нале-

жить відомий переказ про популярність Котляревського серед запорожців та про те, що Наполеон, повертаючися з Москви, разом з іншими цінностями взяв і примірник «Енеїди», який потім знайдено було в бібліотеці імператора на острові Святої Гелени. Ці відомості Стешенко запозичив у Стеблін-Каменського, а разом і думку, що Котляревський ще замолоду «бывал на сходбищах и играх народных» і збирав етнографічні матеріали «как бы приготавливая себя к предстоящему труду» — твердження, що його дехто з наступних дослідників прийняв цілком, не звертаючи уваги на обережний вираз Стеблін-Каменського: «как бы приготавливая себя к предстоящему труду». Таким чином в етнографічну роботу Котляревського внесено певну планомірність і скерованість літературну. Ці риси ослабляють критичність Стешенкової біографії автора «Енеїди». У кожному разі, роботи наведених авторів дають змогу відтворити до певної міри картину життя Котляревського, установивши хронологічну канву його життя.

Народився Котляревський 1769 року в родині канцеляриста полтавського магістрату. Дід письменника був дяконом Соборної церкви в Полтаві. На підставі одного з формулярних списків Стешенко твердить, що Котляревський був дворянин, але чи «потомственный», чи «по хресту», невідомо.

1781 р. Котляревський вступає до Новоросійсько-словенської семінарії, заснованої для сербських переселенців, що була тоді у Полтаві. Чи закінчив Котляревський семінарію, чи ні — невідомо. Про семінарське життя письменника знаємо, що ще на шкільній лаві його прозвано було «рифмачем».

1789 р. Котляревський вибуває з семінарії й вступає до штату Новоросійської канцелярії.

1793–96 рр. — працює як домашній учитель у поміщицьких садибах, де й «собирает предания, как бы приготавливая себя к предстоящему труду».

На зиму 1794–95 рр. припадає початок розробки «Енеїди». Цю дату беремо з листа Котляревського до Гнедича, датованого 1821 роком, з приводу обрання його членом «Вольного общества любителей российской словесности». В листі Котляревський точно зазначає, що «Енеїду» писав 26 років.

Року 1804 Котляревський вступає на військову службу, зискує довір'я начальства й дослужується чину капітана.

Року 1805 Котляревський пише «Оду до князя Куракина» — дуже популярного в свій час у Полтаві генерал-губернатора, який упорядкував місто. Ода хвалебна, але без сервілізму й у жартівливому тоні виконана.

1808 року письменник залишає військову службу. На рік 1809 припадає вихід у світ першого авторового видання «Енеїди» (видано коштом полтавського повітового маршалка С. М. Кочубея в Петербурзі, друге видання твору).

1810 року Котляревський дістає посаду «надзирателя» в «Доме воспитания детей бедных дворян», підлеглому «приказу общественного призрения», де служив Стеблін-Каменський, батько біографа.

За війни 1812 року Котляревський бере участь у формуванні козацького «ополчення» проти Наполеона.

У Полтаві тоді був генерал-губернатор Лобанов-Ростовський, аматор мистецтва, що дуже кохався в театрі. Котляревський був ухожий до нього і брав, не без успіху, участь в аматорських виставах («Сбитенщик» та «Кутерьма» популярного на той час Я. Б. Княжніна).

1815–1816 р. письменник, на думку Стешенка, закінчує V та VI пісні «Енеїди», але з листа до Гнедича видно, що VI пісню він ще не завершив остаточно.

На 1817 рік припадає діяльність Котляревського у театрі, заснованому в Полтаві з ініціативи генерал-губернатора М. Г. Репніна (Волконського), що запросив трупу Штейна, в якій грав молодий Щепкін. Письменник займає місце директора й завідує репертуаром.

1817–1818 р. з'явилися з-під пера Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». Є відомості, нібито для Щепкіна написано й деякі ролі в цих п'єсах. (Надруковано «Наталку Полтавку» 1838 року, «Москаля-чарівника» 1841.)

1821 р. письменника обирають у члени «Санкт-Петербурзького общества любителей русской словесности».

1827 р. Котляревський одержує почесну посаду «попечителя богоугодных заведений», де тримає себе досить незалежно. (Матеріали у збірнику «За сто літ»). 1831–1832 роки приносять хворобу Котляревському, і незабаром — 1834 р. — він подає прохання про відставку, а р. 1835 залишає службу, одержавши пенсію — 600 карбованців, — «обеспечившую его совершенно» (Стеблін-Каменський). Тоді ж продає «Енеїду» Волохінову.

Умер Котляревський 31 жовтня 1838 року. Поховано його на Старому кладовищі в Полтаві. Промову над труною виголосив Стеблін-Каменський.

Про характер життя Котляревського маємо чимало відомостей, і всі вони дають картину побуту дрібномаєтного дворянина, що живе — задля служби — в місті. Цей «человек светлых убеждений» (Стеблін-Каменський) «жил по своему вкусу»: любив веселу компанію, що часто збиралася у нього і розважала себе картами, анекдотами та традиційною чаркою. Але поруч з тим у домі Котляревського є прекрасно дібрана бібліотека французьких письменників — правда, невелика — та російських періодичних видань: «Северная пчела», «Сын отечества» та ін. Котляревський почуває себе провінціальним літератором, тому стежить за літературним життям столичним і підтримує зв'язок з ним. Бували у Котляревського — Гоголь, Маркевич, Свиньїн, Ізмайлов; в їх присутності Котляревський поводить стримано, мов не хоче скомпрометувати себе перед високими гостями.

Ці дані про літературні зв'язки Котляревського особливо важливі для вивчення впливу російської літературної традиції на творчість письменника.

Лекція III

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І ОСИПОВ

З перших рядків поеми Котляревського виявляється, що його «Енеїда» є переробка чужомовного зразка. Таким зразком для Котляревського була «Енеїда» Осипова, дві перші пісні якої вийшли в світ 1791 року. Народжений року 1751, Осипов у юнацькі роки вступає солдатом до лейб-гвардійського полку, де, діставши чин офіцера, і залишається до 1780 року. Хворість змушує його покинути військову службу, і він влаштовується перекладачем при поштамті. В цей час, крім звичайної урядової праці, Осипов працює над виданням найрізноманітнішої літератури: від куховарської книги до французького роману. Біля нього також збирається невеличкий літературний гурток, члени якого навіть складають елегію на смерть Осипова. Свою поему Осипов присвячує патроніві по службі Шишковському.

О. Я. Єфименко в статті «Котляревский в исторической обстановке» (у збірці праць ученої «Южная Русь») так характеризує залежність «Енеїди» Котляревського від «Энейды» Осипова: «"Энеида" Котляревского так относится к "Энейде" Осипова, как живой цветок к жалкому тряпичному изделию». Однак зіставлення цих двох творів примушує нас з'якшити таке твердження. Котляревський в основу свого твору покладає план Осипова і далі всі головні епізоди Берилієвої поеми переказує за поемою Осипова: нема ні одної Вергілієвої риси, яку б він вніс у своє оповідання незалежно від російської «Энейды». Всі картини Котляревський подає нам у тій версії, в тому гумористичному освітленні, яке він знайшов у Осипова. В Осипова він запозичає і велику частину характеристик. І не тільки характеристики, не тільки гумористичні коментарі з приводу тих чи інших епізодів, але й вирази, порівняння, влучні афоризми, кмітливі спостереження, веселі «словоизвития», макаронічні

промови — багато дечого, що ставиться на кошт стилістичного хисту Котляревського, часто-густо є звичайним собі перекладом з Осипова. Отже, був з Осипова не безталанний версифікатор, а середньої руки майстер, в якого окремі сцени й характеристики дано блискуче. Віршова техніка йому дається дуже легко, вплив її, безперечно, позначається й на Котляревському. Але, наслідуючи Осипова, переказуючи і перекладаючи його, Котляревський не стає слугою свого літературного зразка, а де в чому навіть і перевищує його.

В одних випадках, де його зразок занадто багато слів витрачає на фактичне оповідання, Котляревський стискає його. У других випадках, де осиповська канва дає простір його уяві, він поширює рамки оповідання, вносячи в нього силу живих конкретних подробиць. У третіх — він цілком покидає свій зразок, віддаючися потужній течії власної образотворчості, і тоді складає свої найяскравіші, найталановитіші сторінки. Взагалі Котляревський — більший художник, ніж Осипов.

Осипов більше версифікатор, він дає легкий вірш, але не може конденсувати своїх образів, тоді як Котляревський дає яскраві образи і, підсилюючи епітетами, робить їх більш рельєфними та пластичними. У виразах Котляревського більше іронії, що підсилює враження й дає розмаїтіший вислів. В Осипова надто мало національного колориту: так, його спроба надати Дідоні та її двору колорит російсько-поміщицької старосвітчини — слабенька. Котляревський, обставивши цю сцену аксесуарами характеру національно-побутового, зробив її живим документом певної доби. Але головна перевага Котляревського над Осиповим та, що він зумів надати своїй «Енеїді» характер широкої побутової картини, єдиним замислом освітлити гумористичні епізоди бурлескної поеми. Блюмавер виправдує свої жартівливі вихватки сатиричною метою, Котляревський — повнотою побутового показу українського життя. Травестія ж Осипова не має виразного художнього завдання, вона не сатира, а разом з тим і не побутово-описова поема.

«ЕНЕЇДА», ЇЇ ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖАНР

«Энейда» Осипова, що лягла в основу твору Котляревського, це переробка «Енеїди» австрійського письменника Алоїза Блюмавера (прихильника реформи Йосифа II), твір якого є сатира, вістрям проти католицького духовництва направлена. Першоджерело ж усіх «Енеїд» — поема римського письменника I ст. до н.е. Публія Вергілія Марона. Селянин, уродженець Мантуї, стає центральною фігурою римської поезії і завдяки цьому вибивається у впливові люди. Щедро обдарований і втягнений у середовище придворного життя, він почуває себе не на місці. Людина, що має нахил до філософії та ідилічного життя, що з такою любов'ю оспівує працю хліборобів («Георгіки») та побут пастухів («Буколіки»), береться за героїчну поему, яка має зміцнити імперію й Августа. Патріотична ідея (Рим — друга Троя і влада його не матиме кінця) зливається в ній з ідеєю династичною. Цезар Август, зв'язаний з Асканієм Юлом, родоначальником династії Юліїв, отже, являється ніби законним і дідичним владарем Риму. Коли ми звернемося до Блюмавера, Осипова та Котляревського, то побачимо, що багато з того, що знаходимо у Вергілія, у них зовсім немає. Це не переклади, а травестії, тобто «описание шуточным и даже низким слогом тех самых происшествий, кои прежде по важности своей были описаны слогом высоким» (означення Остолопова в його «Словаре древней и новой поэзии»). А раз мета написання твору інша, то, відповідно їй, і засоби мусять бути інші. І дійсно, у всіх травестаторів ми помічаємо цілковиту зневагу:

1. До стрижня Вергілієвої поеми — до патріотичних її ідей.

2. До епічного апарату Вергілія. а) Травестатори або цілком нехтують заспівом, або використовують його як пародію. Котляревський — за Осиповим — зберігає його,

але переводить із стилю «високого» у «низький», виводячи поважну Музу в образі старої провінційальної панни «од старості сварливої», з якою ніхто не женихався, не жартував. б) Подвійну мотивацію подій теж здебільшого поминається, травестатори задовольняються лише природним мотивуванням. Зразком може бути епізод смерті Палінура. У Вергілія Палінур гине від руки бога Сну, а в Осипова та Котляревського — від того, що, прощаючися з сицилійцями, старий Палінур «нахлистався горілочки по саме нільзя». в) В інших випадках втручання богів зберігається, але характер йому надається різко гумористичний. Наприклад, епізод з бурєю в Середземному морі: у Вергілія бурю підіймає Еол з наказу Юнони, а в Котляревського вітри — просто ледачі наймити, які розбрелися з двору Еола, через що він неспроможний одразу вволити богинину волю. Або втручання Тизифони в сварку троянців з латинцями: Тизифона котиться клубочком, як відьма в народних казках. В даному випадку з зовнішнього боку поетичні засоби Вергілія залишаються ніби непорушними, але тон взято діаметрально протилежний.

3. Крім того, травестованій поемі надається більше або менше національне забарвлення та певні соціальні устремління (Блюмавер). Перше особливо густо використовує Котляревський і накладає на вчинки Енея й троянців густий український колорит: Палінур у нього Тарас, а Еней у пеклі здибує троянців Педька, Терешка, Шеліфона та інших. Троянці співають пісень «козацьких — гарних, запорозьких», а на дозвіллі розважаються «хрещиком і горюдубом». Прибувають до царя Латина і приносять старовинним звичаєм «на ралець»

*Пиріг завдовжки із аршин
І солі — кримки і бахмутки.*

Цю особливість «Енеїди» Котляревського Житецький називав етнографічним реалізмом. (Докладніше: М. Зеров. Нове українське письменство. — Київ, 1924).

Лекція IV

ПИТАННЯ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ — ОСИПОВ У НОВОМУ ДОСЛІДІ

Питання про залежність Котляревського від Осипова останніми часами переглянув і спробував розв'язати його всупереч загальноприйнятому поглядові київський учений М. Марковський у своїй праці «Найдавніший список «Енеїди» та деякі думки про генезу цього твору» (Київ, 1927). Під найдавнішим списком Марковський розуміє список, про який повідомив у свій час акад. М. П. Дашкевич. Список цей знайдено в бібліотеці Софіївського собору, колись він належав Євгенію Болховітінову, київському митрополитові (1822–1837), авторові «Словаря русских светских писателей». Містить список перші три частини «Енеїди» і має такий заголовок на титульному аркуші: «Перецыганенная Энеида с русского языка на малороссийский, 1794-го года Октября 11 дня».

Маючи під рукою цей список з датою «11 октября 1794 года», Марковський намагається збити всі міркування Стешенка та інших щодо хронології написань перших трьох пісень «Енеїди» (Стешенко казав, що перша частина написана 1794 року, друга — 1795, третя — 1796), а також щодо користування Котляревського «Энейдой» Осипова. Список має водяні знаки 1796 року, тож з'явився не раніше цієї дати. Але скопійований він зі списку давнішого, і дата 11 жовтня 1794 року показує або день закінчення цього давнішого списку, або день, коли закінчив Котляревський усі три перші частини поеми. І в тому, і в другому випадку можливо припустити, що не Осипов був за взірць Котляревському, а Котляревський подав думку Осипову перелицювати Вергілієву «Енеїду», і що Котляревський задовго перед 1794 роком, може, й за семінарських часів, почав свою поему, бо коли вважати його за наслідувача Осипова, то не

міг би він так хутко, за самий 1794 рік, написати третю частину, що забирає 48 сторінок, і яку Осипов сам опублікував року 1794. Та, крім того, треба взяти до уваги, що в ті часи Котляревський учителював десь по глухих кутках і не міг так швидко дістати осиповську «Енейду», щоб почати зараз-таки свою роботу. Заперечуючи Марковському, треба сказати, що нам невідомо, що саме означає дата «11 октября 1794 года» — рік закінчення рукопису, чи рік закінчення першої частини, чи, може, рік і день першого заходу Котляревського коло своєї праці? Лист до Гнедича з дня 27 грудня 1821 року теж підсилює наші докази, що «Енейду» Котляревський почав не раніше кінця 1794 або початку 1795 року. Так думав і Стешенко. Третя частина осипівської «Енейди» вийшла 1794 р.; частина четверта — 1796. Отже, Стешенко на цій підставі припускав, що Котляревський першу й другу частини своєї «Енейди» написав 1794–95 рр.; третю — 1796, четверту — 1797. Але, на нашу думку, четверта частина могла навіть бути написана пізніше, бо на неопрацьованість цієї частини коло 1797–98 рр. вказує те, що Парпура — Каменецький не ввели її до свого видання.

Щодо твердження Марковського, нібито Котляревський розпочав «Енейду» ще в семінарії та що «Енейда» Осипова не могла дійти з Петербурга на провінцію до Котляревського, то, заперечуючи їх, треба сказати: а) не маємо достатніх даних, щоб Котляревський за шкільних часів та перших часів учителювання працював саме над «Енейдою»; б) легше було «Енейде» Осипова, друкованій 1791 року, дійти з Петербурга на провінцію і стати зразком для наслідування, аніж рукописові провінціального семінариста дістатися з провінції до Петербурга і там послужити за зразок досвідченому літераторові.

Щоб підсилити свої попередні думки, Марковський вдається до аналізу «Енейди» з боку мови, образів тощо і там знаходить безліч доказів копіювання Осиповим Котляревського:

а) Образ Енея в Котляревського суцільний, а в Осипова двоїться — то він російський франт, то український козак: Еней «бурлацки клял свою судьбину». Під час промови до старшини про батькову смерть Еней «по-козацки ус погляда, такую им сварганил речь». Троянці в Осипова сідають «запорожским кругом». Оця двоїстість образу Енея свідчить, що Осипов користувався «Енеїдою» Блюмавера та Котляревського.

б) Запозичені у Блюмавера та Котляревського образи іноді виходять затемнені, неефектні:

У КОТЛЯРЕВСЬКОГО:

*А морем в бурю їхать слизько,
Човнів ніхто не підкує*

*Еней і сам із старшиною
Анхіза добре поминав*

В ОСИПОВА:

А в бурю морем ехать склизко

К себе велел быть старшинам

У КОТЛЯРЕВСЬКОГО:

*Нептун же зараз взяв мітелку
І вимів море, як світелку,
То сонце глянуло на світ.*

В ОСИПОВА:

*Потом он, севши в одиночку,
Поехал по морю гулять;
Трезубец взявши и метелку,
Он море начал тем равнять.*

Тут Осипов тризуба бере у Вергілія чи Скарона, а мітелку в Котляревського й компонує невдалу та неясну картину.

в) Наявність в «Енейде» Осипова багатьох українізмів, запозичених від Котляревського:

У КОТЛЯРЕВСЬКОГО:

*Дородна, росла і красива,
Приступна, добра, неспесива,
Гнучка, юрлива, молода.*

А старший рацію сказав.

В ОСИПОВА:

*Росла стройна, свежа, красива,
Приступна всем и неспесива.*

Стал рацію свою читать.

г) В жартівливій промові Сівілли на початку IV частини Котляревський з більшим мистецтвом перекручує початки одних слів і закінчення других. Його текст легше надається до розшифрування, ніж текст Осипова:

У КОТЛЯРЕВСЬКОГО:

*Борців як три не поденькуєш,
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом захишкуєш
І в буркоті закендюшит*

В ОСИПОВА:

*Как едки трой не присутишь,
Так на тошне заживотит;
На всем нытье ты зажелудчишь
И на ворчале забрюшит.*

Всі ці огріхи і менша художність Осипова показують, що він був наслідувачем, який не міг піднятися до свого зразка — до поеми українського автора.

Заперечуючи міркування Марковського, скажемо:

а) Образ Енея і в Котляревського теж не суцільний, бо в першій частині Еней — гольтіпака, «на всеє зле проворний», а в кінці — «к добру з натури склонний» козацький ватажок. Він і його троянці, немов козацтво, що бродило світами після зруйнування Січі. Та й коли ближче придивитися до образу Енея в Осипова, то не такий-то він двоїстий. Він на протязі всього твору витриманий в дусі Майковського «Елисея», за винятком хіба кількох дрібних рис.

б) Коли Котляревський у своїй «Енеїді» дав далеко оригінальніші, ефектніші образи, ніж Осипов, то чому ж ми не можемо припустити, що Котляревський, маючи перед собою «Энейду» Осипова, вніс до її образів поправки, запроваджуючи більшу суцільність?

в) Українізми Осипова могли бути в нього і не від Котляревського. Росіяни в XVIII в. охоче користувалися в низьких літературних жанрах українським анекдотом і словником. Яскраві приклади дає байка Ол. Аблесімова про Черкаса. Тут можна припустити, що, навпаки, українізми Осипова заставили Котляревського переробити «Енеїду» цілком по-українському.

Не можна ніяк сказати, що перевернуті слова початку IV частини «Енеїди» — «Борщів як три не поденькуеш» — у Котляревського краще скомпоновані, аніж в Осипова. Вертаючи флексії по приналежності, ми не скрізь і в Котляревського здобудемо цілком зрозумілий і зв'язаний текст.

Після порівняльної аналізи текстів Марковський пробує заперечити ясні і недвозначні посвідчення самого Котляревського в листі до Енедича. На думку Марковського, Котляревський закінчив три частини своєї «Енеїди» 1794 року. Лист Котляревського, на думку Аркадія Ляценка, що опублікував його, вказує на рік 1795 або кінець 1794 як на дату початку. Заперечуючи свідчення листа 21 грудня 1821 року («Плоды двадцатишестилетнего моего терпения и посильных трудов», «я над малороссийской Энеидой 26 лет баюшки баю»), Марковський перетлумачує їх так: Котляревський говорить про пильнування викінченого твору, колисати можна тільки щось уже більш-менш готове, вирощуючи та пестуючи його. Але, говорячи так, Марковський не зважає, по-перше, на вказівки про двадцять шість років «посильных трудов» (чому це труд оброблення, а не писання?); по-друге, колисати, плекати можна і не сформований остаточно замисел: метафора надається до широкого і розмаїтого розшифрування.

Отже, як бачимо, робота Марковського не дає змоги відкинути встановлений в нашій літературі погляд на Котляревського як наслідувача Осипова.

Котляревський почав писати свою «перелицьовану Енеїду», вже маючи під руками російську «Энеиду, вывороченную наизнанку». А що він художньо показався сильніший від неї, то це взагалі для нього характерно. Він умів перевершити свій зразок. Так, він перевершив у «Наталці Полтавці» «Казака-стихотворца» кн. О. О. Шаховського.

ЗМІСТ

Лекція I. Огляди та курси	3
Лекція II. І. П. Котляревський. Біографічна канва	7
Лекція III. Котляревський і Осипов	11
Лекція IV. Питання Котляревський — Осипов у новому досліді	15
Лекція V. Драматичні твори Котляревського	20
Лекція VI. Котляревщина. П. П. Білецький-Носенко	30
Лекція VII. Котляревщина. П. П. Гулак-Артемівський	36
Лекція VIII. Євген Гребінка	44
Лекція IX. Котляревщина 40–50-х рр.	51
Лекція X. Драматична творчість 30–40-х рр.	62
Лекція XI. Григорій Квітка-Основ'яненко	66
Лекція XII. Григорій Квітка-Основ'яненко	73
Лекція XIII. Коло початків романтизму	81
Лекція XIV. Етнографічні вивчення на українському грунті.	89
Лекція XV. Три пори українського романтизму.	94
Лекція XVI. М. І. Костомаров	102
Лекція XVII. Романисти й баладники 30–40-х рр.	110
Лекція XVIII. Михайло Макаровський	120
Лекція XIX. Українські теми в російській літературі 20–30-х рр.	128
Лекція XX. Українська школа в польській поезії	138
Лекція XXI. Українська школа в польській літературі	144
Лекція XXII. Галицьке літературне відродження	155

Лекція XXIII. Галицько-українське відродження	166
Лекція XXIV. Київські романтики та Кирило- Мефодіївське братство	174
Лекція XXV. «Книги буття українського народу». . . .	179
Лекція XXVI. Тарас Шевченко. Біографічні студії	187
Лекція XXVII. Хронологічна канва Шевченкової біографії	191
Лекція XXVIII. Творчість Шевченка. «Кобзар»	198
Лекція XXIX. Шевченкова творчість. «Кобзар», «Гайдамаки».	202
Лекція XXX. Шевченкова творчість. «Три літа».	211
Лекція XXXI. Шевченкова творчість. «Невольнич муза». Останні поезії	220
Лекція XXXII. Російські повісті Шевченка	226
Лекція XXXIII. Форма Шевченкової поезії.	232
Лекція XXXIV. Пантелеймон Куліш. Біографічні праці й канва	240
Лекція XXXV. Куліш: «Михайло Чарнишенко» та «Україна».	248
Лекція XXXVI. Куліш: «Чорна рада»	254
Лекція XXXVII. «Досвітки». Літературна діяльність Куліша в 70–90-х рр.	263
Лекція XXXVIII. Літературне життя 60-х рр. «Основа»	274
Лекція XXXIX. Олекса Стороженко	283
Лекція XL. Марко Вовчок	289
Лекція XLI. Марко Вовчок. Творчість.	296
Лекція XLII. Критика про Марка Вовчка	300
Лекція XLIII. Прозаїки «Основи»	304
Лекція XLIV. Прозаїки «Основи»	309
Лекція XLV. Поети «Основи»	315